

ACC. NR M. 14980:1-15.

Landskap: *Småland* Upptecknare: *Peter Wilhelm Bergman, Höns-*
" Västbo " " näsbruk
Härad: *Västbo* Berättare: *" " "*
Socken: *Forsveda och omg.* Berättarens yrke: *f. d. byggnadsarbetare*
Uppteckningsår: *1954* Född år *1876 i Forsveda*

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Kvarnar och kvarndrift. s. 1-15.

Lu F 99

15/10-54

Kvarnar, som funnits i den trakt, mina uppteckningar omfattar, äro följande.

Först vill jag nämna en liten skvaltkvarn eller som den också kallades "enfotakvarn", som enligt vad de gamle berättade var belägen i södra änden av Forsheda socken på ett tomt område, som kallas Källerås och gränsar mot ett berg, som kallas Örnsås. Detta berg var enligt folktron bebott av troll, och många sagor berättas om att Örnsåsa käring visade sig. När det ibland steg upp dimma från kvarnfallet och man på avstånd såg de där dimmorna, sade folk, att nu byker Örnsåsa käring. Vid vilken tid denna kvarn var i bruk, är inte lätt att räkna ut, men den har funnits. Det sades, att den som hade tillsyn av kvarnen bodde som enstöring i en liten koja. och när kvarnen inte var brukbar längre, var det ingen som hade sina vägar åt det hållet. När man efter en tid kom och såg till honom, låg han död. Platsen där kojans stått blev jämnad till en åker, som sedan kallades "gubbåker". En annan åker, som låg nere den dammen, kallades "dammåker". En ängsmad där intill kallades "dammkärret". En ganska kraftig handkvarn fanns i min barndom på Övre eller Stora Källerås.

Det sades, att det var samma kvarnstenar, som voro i den gamla "enfotakvarnen".

× Fylleryds kvarn var belägen väster om sjön Fyllen vid sjöns avlopp, som här var drivkraft för kvarnen. Ägare var innehavaren av Fylleryds gård och mjölnaren var bosatt på det intill liggande torpet, som kallades "Kvarnen". Det så kallade mäddlaget var bönder och torpare, som bodde runt sjön. De som bodde på östra sidan sjön var ju tvungna att med båt forsla sin säd till kvarnen.

Det jag nu skall berätta inträffade något av åren 1835 eller 1836. Min farfar bodde då på ett torp nära sjön. En annan torpare, som bodde litet längre bort, kom med en säck på ryggen och skulle till kvarnen. När han kom ner till båten, fann han den fylld med vatten. Han öste den men såg, att den var så otät, att han inte kunde ställa säcken i båten. Han gick upp till farfar och bad att få låna en stol att ställa säcken på, vilket han gärna fick. Så gick färden till kvarnen. När han fått malet och skulle hem, var det att ösa båten igen och så gav han sig iväg men han nådde aldrig andra stranden. Kommen ett stycke ut på sjön gick båten sönder och både mjölet

och dess ägare följde med i djupet.

Det talades förr om ett väsen, som kallades sjörået, som brukade visa sig och göra små förtret. Men höll man sig väl med det, kunde det även göra tjänster. Jag hörde, när jag var barn berättas, hur mjölnaren i Fylleryds kvarn drev bort sjörået. Det var en natt, när han var nere och passade kvarnen och tiden tycktes honom lång. Att fördriva tiden gjorde han upp eld i kvarnkammaren och satte på en skopa med bly, som han skulle smälta. Då hörde han, att det var något fel med vattenhjulet och sprang genast ner för att se, vad det var. Han hade en liten dörr till hjulhuset, och när han öppnade den, såg han inget fel men en stort gubbansikte, som grinade mot honom. Han slog igen dörren och gick upp i kammaren, När han kom upp satt där en ganska ful gubbe på bänken och frågade, " har du nånsin sett så stor näsa?" Blyet i skopan var nu smält och mjölnaren tog den och slängde innehållet i ansiktet på gubben och sa "nä, men har du känt så varm välling?" Gubben försvann hastigt utan att stänga dörren och kom aldrig igen. Denna historia hörde jag ofta som liten, men när jag år 1900 kom att ha tillfälligt arbete i Fylleryd, så träf-

fade jag samman med en son till den gamle mjölnaren, även han då i 70 års åldern, och han talade om samma om sin far. Jag ville tvivla på det, men han sade, "jodå, det är så sant, så sant så."

Omdenne mjölnareson vill jag i förbigående nämna, att han var en mycket anlitaad vattenhjul- och kvarnbyggare samt stor och med jättekrafter.

Vid vilken tid Fylleryds kvarn byggdes, har jag inte kunnat utforska, men det är nog ganska länge sedan. När det på 1860-talet var beslutat, att sjön Fyllen skulle sänkas, blev det slut med kvarndriften vid Fylleyd. Denna sjösänkning blev verkställd de första åren på 1880-talet. Då grävdes en kanal mellan Fyllen och Bolmen och samtidigt blev ännu en kvarn slopad. Det var Dannäs kvarn, tillhörig Dannäs säteri. Den var byggd av sten och innehöll 2 par stenar. Den var avsedd bara för gårdens behov. Efter kvarndriftens upphörande stod det massiva stenhuset obrukbart en tid men vid sekelskiftet blev en smed innehavare av det gamla kvarnhuset och har sedan dess bedrivit smedja och mekanisk verkstadsrörelse där.

En annan kvarn i Dannäs var Kvarnagårds kvarn, belägen söder om sjön Fyllen. Den fick sin drivkraft av en bäck, som var avlopp från några mindre sjöar därovanför. Men på grund av för liten vattentillförsel fick kvarnen förfalla och stod obrukbar i många år. Befolkningen däromkring saknade kvarnen och enades om att reparera den, vilket också blev gjort. Det var i slutet av 1890-talet. Sedan kunde de mala som förr, men när det under första världskriget blev brist på fotogen till belysning lät ägaren till Kvarnagården förbättra fallhöjden och bygga en elektrisk kraftstation, vilken fortfarande är i bruk.

Bland kvarnar, som försvunnit, kan nämnas Forsheda övre kvarn, som var belägen strax väster om Forsheda kyrkby. Det var en av traktens största med tre par stenar, sikt och skalare och grynkross. Den var byggd i mitten av 1800-talet. Det har omtalats att dammbyggnaden blev insynad och godkänd år 1849. Den var dock för hög, så att stora markområden vissa tider översvämmades av vatten. Vem som de första årtiondena var ägare till kvarnen, vet jag inte, men vid omkring 1880 blev en kvarnägare från Hånger ägare till Forsheda

övre kvarn. Han hette Abraham Nilsson. Han blev även ägare till Forsheda Säteri Bollagård. Han lät nu bygga om och reparera både kvarn och sågverk och bedrev denna rörelse med god förtjänst, så länge han levde. Efter hans död övergick äganderätten till hans son Ingenjör Gustav Nilsson.

Det hade länge rått missnöje bland jordägarna till så kallade Forsheda ängar, där på grund av att de ofta stod under vatten, inte kunde skördas mer än litet magert starrhö. De enades om att lösa till sig kvarn och sågverk och riva dammen, så att de kunde torrlägga sina marker. Detta beslut fattades i slutet av 1890-talet, men det tog 25 år, innan de fingo börja arbetet med att riva dammen och gräva kanal till Dannäs-sjön, som därigenom fick vattenståndet sänkt ungefär två meter. Därmed blev trakten häromkring utan en av sina största kvarnar. Det var under de första åren på 1920-talet detta arbete gjordes.

En dödsolycka har inträffat i Forsheda kvarn. Det hände en natt på hösten 1886, när mjölnaren skulle gå och smörja axeltapparna till vattenhjulen till de två kvarnarna, som lågo på norra sidan. Mellan

7

.....
 dessa och det större vattenhjulet, som drev sågen, var en skiljemur
 av sten, som han gick på mellan hjulen. Han råkade slinta och föll
 mot det igång varande hjulet, som drev sågen, och kom ned och
 krossades till döds. Ingen i kvarnen märkte något, men de som skötte
 sågen, märkte att det var något fel med hjulet. De stannade och under-
 sökte och fann då mjölnarens nedanför illa sargade kropp.

.....
 Efter denna händelse sattes upp skyddsräcke vid vattenhjulen.

.....
 På Schedingsnäs, som i äldre tider var en bondby, som hette
 Rakeryd, har varit en kvarn vid ån, som är avlopp från Källunda-
 sjön och belägen ungefär 500 meter norr om gården. Någon bestämd
 tid för dess tillblivelse har jag inte hört och knappast när den
 lades ner. Men det var nog vid tiden för Åminne bruks tillkomst på
 1820-talet. Det sades, att när det då byggdes kvarn på Åminne, gjor-
 des överenskommelse, att all säd från Schedingsnäs skulle malas
 tullfritt i Åminne, om de inte reparerade upp sin kvarn. Om de någon-
 sin har använt sig av denna fördel, tror jag inte, men kvarnfallet
 är allt sedan öde. Det enda som tyder på att här varit något är en
 kanske 50 meter lång jordvall, som varit dammfäste.

8

Bland kvarnar, som fortfarande är i bruk, får jag börja med Åminne kvarn. Den var inrymd i ett fyrkantigt hus av sten med vattenhjulet i bottenvåningen och över det en liten kammare, där mjölnaren kunde tillbringa sina lediga stunder. I den andra halvdelen på nedre botten var det stora kugghjulet för utväxling till kvarnen, som här bestod av ett par stenar. Den användes mest för gårdens eget behov. Även utomstående kunde få mala där mot tull.

Det berättas om en mjölnare i Åminne, som malde ihjäl sig. Det gick så till, att han hade märkt, att det var glapp i bussningen i den undre kvarnstenen. Det tänkte han laga utan att stanna kvarnen. Han gjorde i ödning kilar och verktyg och en pall att stå på och tänkte slå in kilarna underifrån, men han hade inte beräknat, att kuggväxeln var så nära. Den grep hans rockflik och drog in honom i växeln och det blev döden ögonblickligen. Vid vilken tid detta hände har jag inte hört, men det har hänt i Åminne kvarn.

Nästa gamla kvarn, som fortfarande är i drift, är Kylahov i Hånger. Om tiden för dess tillkomst vet jag inte något, men att Kylahov förr varit en stor herrgård, som i början av 1800-talet

blev styckad och såld till bönder, så man kan ju tänka, att den blivit byggd till gårdskvarn medan styckningen av herrgården kommit i privat ägo. På 1870 och början av 80-talet ägdes den av Abraham Nilsson, senare ägare av Forsheda övre kvarn. Vid avflyttningen från Hånger anställde han en mjölnare mot andel i tull samt det lilla jordbruk, som hörde till kvarnen, kallat Lyckanshöjd. Den nye mjölnarens namn var Sven Johan Johansson. Efter några år köpte han kvarnen med tillhörande jord och sågverk och här bedrev han denna rörelse, så länge han levde. Efter hans död blev hans son Karl Johansson ägare till kvarnen och det är han fortfarande. Kvarnhuset är byggt av sten i första våningen, andra och takstolen är av trä. I kvarnen är två par stenar och skalare. Den drives med vattenhjul men det har på senare tid ersatts med turbinerna.

Några svårare olyckor har jag inte hört talas om härifrån, men tillbud till en olycka inträffade här. Det är nu 64 eller 65 år sedan men den har jag i friskt minne. Det hände sig så, att den övre stenen, den så kallade löparen, sprang sönder och bitarna kastades omkring med stor hastighet och slog sönder allt som var i dess väg,

men lyckligtvis var ingen människa inne vid tillfället.

Herrestads kvarn i Kärda socken är belägen vid södra änden av Herrestadssjön och drives av dess avloppsvatten. Den är sedan urminnes tid känd som gammalt kvarnställe, så dess byggnadsår är icke känt. Undervåningen är av sten och övre av trä. Den innehåller tre par stenar, sikt, skalare, grynkröss och kärnare. I början av 1890-talet lät dåvarande ägaren, ingenjör Mackinsson, riva ut de gamla vattenhjulen och sätta in turbiner, och tiden har gått fram till första världskriget med sina inskränkningar och brist på lysolja. Det var nu ny ägare på Herrestad. Han hette Emil Andersson. Han lät nu sätta in en elektrisk generator för belysning och kraft. När sedan Herrestads kraftstation gick med i Västbo kraftbolag lämnas all dess kraft dit, och sedan köper de kraft till kvarnen.

Forsheda nedre kvarn är också ett av de äldre kvarnställena här i trakten. Vem som varit ägare i äldre tider vet jag inte men på 1870 och 80-talen ägdes den av major Kuylenstjerna på Anneberg i Bredaryd. Efter hans död övergick äganderätten till hans son Fritz Kuylenstjerna till vid tiden för första världskriget, då han

sålde kvarnen till Bröderna Pettersson, som alltsedan är ägare.

De byggde då en elektrisk kraftstation och lät reparera och modernisera kvarnen. I kvarnen var fyra par stenar, skalare, grynkross och sikt.

Efter kraftstationens byggnad och bildandet av Västbo kraftbolag drives kvarnen med elektrisk kraft. Kvarnens läge är ungefär tre kilometer väster om Forsheda kyrkby och stationssamhälle. Någon gång på 1880-talet hände här en olycka med dödlig utgång. Det var en flicka, som var vid kvarnen för att få malet litet säd, som hon burit dit. Medan hon väntade på att få malet, skulle hon sopa golvet i undre våningen. Hon råkade komma för nära en i gång varande axel, som fick tag i hennes kläder och drog med sig henne med stor hastighet. Mjölaren stannade, så fort han kunde, men då var det redan hänt. Sedan sattes där upp skydd för axeln. Slättö kvarn är belägen ungefär en mil söder om Forsheda vid Storön, som här har ett strömfall som varit outnyttjat ända till i början av 1800-talet. Det berättas om den, som byggde kvarnen, att han länge gått och tänkt på att här vid detta vattenfall kunde bli en kvarn, men när han

12

talade om sitt förslag, mötte han så starkt motstånd, att han inte kunde förverkliga sina planer. Han tänkte, att det var bäst att taga saken i egen hand, och gick den tio mil långa vägen till Jönköping för att hos Länsstyrelsen framlägga sitt förslag, vilket här möttes med stor välvilja. När han sedan gick tillbaka med Länsstyrelsens fullmakt i fickan, gick det lättare, än när han gick dit. Han kunde nu börja bygga sin kvarn. Vad han hette kan jag inte komma ihåg, men hans son var den kände mjölnaren och kvarnägaren Nisse i Slättö. Någon gång på 1880-talet sålde han kvarnen till en skåning, som hette Magnusson, vanligen kallad "maskinisten", men han behöll platsen som mjölnare. Den nye ägaren gjorde en del förbättringar och byggde till ett sågverk. Vid tiden för första världskriget byggdes elektrisk kraftstation, som sedermera ingick i Västb-kraftbolag och sedan köpte de kraft till kvarnen. Alla dessa av mig omtalade kvarnarna äro vattenkvarnar.

De flesta i frågelistan förekommande frågorna gälla ju väderkvarnar. Sådana finnas inte i denna trakt. Därför ber jag om överseende, för att jag inte kan svara på dem. Men om malning och

12)

seder vid kvarnarna vill jag försöka berätta något om än ofullständigt.

Det var ju så, att på hösten, sedan folk fått säden inbärgad och tröskad, var det högsäsong vid kvarnarna, och då gällde den gamla regeln, att den som kommer först till kvarnen får först malet. Detta voro de i allmänhet noga med. Mjölaren såg till, att ingen fick sticka mellan. Om det kom någon, som hade bara en liten säck, som han bar på ryggen och bad att få malet med detsamma, så kunde inte mjölaren lova det utan den som var i tur att mala. Om denne inte lovade, fick han vänta, tills hans tur kom. Under väntetiden fick man fördriva tiden så gott man kunde. Det fanns i varje kvarn en kammare, där de kunde vila sig, och när det var flera, så var det alltid någon, som hade historier att berätta. Där kunde man få höra de mest otroliga saker. De fick också heta "kvarnalögner".

Det första mjölaren gjorde, när mäddlassen kommo, var att hjälpa till att lasta av lasset och ställa varje lass för sig, så att det inte blev förbytt vid malningen. En del bönder hade sina säckar märkta med sina initialier (dock inte alla). De bönder, som

blevo kvar och väntade, tills de fingo malet, fingo själva hålla
reda på sina säckar, men de som bodde nära kvarnen fingo överlämna
detta åt mjölnaren, tills det var malet och kunde hämtas. De som
hade lång väg till kvarnen och kunde räkna med en långfe vänte-
tid, fingo ha matsäck för ett dygn med sig. Det har också hänt,
attman lånat en gryta och kokat gröt i kvarnkammaren. Mjöl fanns
ju. Att torka säden var ju alltid bra, särskilt brödsäden, men
det var inte brukligt i allmänhet men kunde förekomma i enstaka
fall. Om det var havre, som skulle malas till gryn, fick den
först kokas, så att skalen lossnade, och sedan torkas i bakugnen.
Att mala säden mer än en gång för att få finare mjöl förekom
inte, såvitt jag vet, utom när man siktade. Då fick man mala om
den flera gånger, tills klieben visade, att det inte var mera av
kärnan kvar. Annars måste kvarnen ställas in så att den malde
färdigt med en gång.

På frågan, hur säckarna sågo ut, kan jag svara, att de
voro av hemmavävt linne. När de vävde säckväv användes det så
kallade "skäktefotsgarnet" till inslag. Av det blev det grov

väv men den blev stark och varaktig. Det användes även finare väv till mjölsäckar. De syddes vanligen så stora, att de rymde en tunna och en tunna råg väger vanligen 12 pund lika med 100 kg. Att bönderna fick mjöl av sin egen säd såg mjölnaren till, så att ingen förväxling kunde förekomma.

Sombetalning för malningen tog mjölnaren tull. Det togs i regel 2 kappar pr tunna. Om det akulle siktas, togs dubbel tull, lika så om det skulle skalas och malas gryn. De mjölnare, som skötte kvarnar mot andel i tull brukade taga en fjärdedel av all tullsäden, de tre fjärdedelarna var kvarnägarens. Detta system kunde vara lönande i de större kvarnarna med tre eller fyra par stenar, men i de mindre kvarnarna fick mjölnarens betalning ordnas på annat sätt, ibland genom arrendering av kvarnen. Att taga tull som betalning upphörde vid tiden av första världskriget, när det blev ransonering och ingen fick mer än sin ranson, och den var så liten, att den inte tillät att tullas av. Då infördes systemet att betala med pengar och efter vikt och därmed fick mjölnaren extra arbete med att väga säckarna före och efter malningen. Om de hade lättnat mer än 15) tre procent fick mjölnaren ersätta.